

Mirjana Petrović Filipović

KAKO JE MANA POSTALA STRATEGIJA ILI O ŽANROVSKOJ RAZNOVRSNOSTI U DOBA ROMANTIZMA

Mnogolikost bi verovatno bila prva asocijacija na romantizam, čak i da je svedemo samo na romantičarsku književnost, a da zanemarimo druge umetnosti. Nema polja, nema žanra s kojim romantičari nisu eksperimentisali. Dakako, to bi bila druga odlika – eksperiment. Iako se ime romantizma vezuje za roman (jedan od istaknutih žanrova u romantizmu, posebno u prvom periodu), sam pravac donosi sa sobom mnoštvo postupaka, oblika i novina, eksperimentišući sa mnogim žanrovima, uvodeći nove ili osvežavajući stare. Romantizam razobličava u potrazi za savršenim oblikom iskaza, u potrazi za idealom kako da izrazi beskonačno u konačnom, da pronade neobično u svakodnevnom, nepojmljivo u poznatom i jasnom. Ovo razobličavanje, preoblikovanje, potraga za što idealnijim iskazom povezani su s novim doživljajem sveta, s onim što je Fridrih Šeling nazvao *ewige Bildung* (večito stvaranje). Taj koncept će biti veoma važan za romantičare i biće jedna od vodećih ideja krajem 18. i početkom 19. veka. Temelje ovoj ideji udario je Kant, kada je u svojoj filozofiji napravio veliki zaokret ka subjektu. Njegova ideja aktivnog subjekta koji oblikuje stvarnost bila je vodilja mnogim potonjim misliocima. Za romantičare je svakako od presudnog značaja. Fihte sledi Kanta, međutim ne može da se pomiri da problem objekta kod Kanta ostaje donekle otvoren. Kantov objekat nudi subjektu nekakav materijal kome subjekat daje formu, ali ostaje nezavistan od subjekta, odnosno stvar po sebi koja je subjektu uskraćena. Fihte se ne miri s ovom idejom i nudi sistem u kome je objekat u potpunosti zavisn od subjekta. Objekat ili Ne-Ja predstavlja neku vrstu spremišta za subjekat ili Ja. Objekat je u potpunosti pasivan, dok ga subjekat oblikuje.

Fihteove ideje bile su od ogromnog značaja za Šelinga, braću Šlegel, Novalisa i druge romantičare. Tokom jenskog perioda, pa i kasnije u Berlinu, Šeling, braća Šlegel i Novalis redovno posećuju Fihtove lekcije, pa su čak dolazili i na ideju da žive zajedno. Među prijateljima su glagoli filozofirati i fihtezirati bili sinonimi. Mnoge ideje iz *Učenja o nauci* bile su bliske romantičarima. Tako su prigrlili ideju o slobodnom mišljenju koje se neprestano razvija u beskonačnoj seriji ograničenih samospoznaja, neprestano ih prevazilazeći i time stvarajući svoje Ja. Za razliku od Kantovog subjekta koji je već unapred zadat, Fihteov subjekat se razvija. Spoznaj svoje Ja, stvori ga činom svoje svesti, svoje volje. Stvaralački subjekat zadobija svoje Ja da bi ga opet prevazišao. Ova delatnost stvara i oblikuje subjekat. Unutrašnje kretanje je proces realizacije različitih potencija, pa tako Ja stvara Ne-Ja, odnosno Delatnost stvara Pasivnost. Vršiti se napor da se pasivnost prevaziđe, jer subjekat teži

delatnosti. Ova suprotnost dovodi do deljenja i umnožavanja koje i jeste svet. Oduševljenje koje su romantičari gajili prema svom učitelju ogledalo se u pomnom studiranju *Učenja o nauci* i godinama prisnog prijateljstva. Međutim, kada su jednom ovladali osnovnim idejama kao što su delatna priroda ljudskog Ja, sloboda mišljenja, spoznavanje svog Ja – ovi svetovi su se razvili u drugačijim pravcima. Fihte ih je naučio kako da filozofiraju, a da ne budu vezani logičkim determinizmom, i, naravno, da spoljašnji svet izvedu iz svog unutrašnjeg sveta. Romantičari su to i uradili. Postavljali su pitanja, razmatrali poznate odgovore, otkrivali nove, oslanjajući se sve više na preispitivanje, intuiciju, kritiku. Njihovi su pogledi na svet s vremenom razrasli u zasebne svetove, a svaki je dodao i doprineo onome što danas prepoznajemo u savremenoj umetnosti, književnosti, filozofiji, nauci. Tako je, na primer, Šeling smatrao da u Fihteovom sistemu subjekat i objekat nisu bili jednaki. Duboko je verovao da su priroda i duh jedno, apsolut, a da se to unutrašnje jedinstvo zasniva na dijalektičkom odnosu. Sve suprotnosti nalaze se u neprestanom procesu preobražaja i razvoja. Ovaj proces samorazvoja od nižih formi ka višim može se pratiti i kroz istoriju kao nekakva odiseja duha. Svoju kulminaciju doživljava u kulturi i umetnosti, odnosno umetnost ponovo vraća čoveka prirodi i apsolutu. Nedovršenost stvarnosti, neprestana delatnost i osvajanje duha, neprestani rad i aktivnost subjektive slobodne svesti čiji je vrhunac upravo umetnost, predstavljaju polaznu tačku za romantičare.

Duboke promene u pogledu na svet pratili su i drugi istorijski događaji. „Francuska revolucija, Fihteovo *Učenje o nauci* i Geteov *Majster* jesu najuzvišenije tendencije epohe“ (Šlegel: 1983 – prevod M. P. F.) – ovako definiše najvažnije događaje epohe Fridrih Šlegel. Romantičari maštaju o preobražaju čoveka na svim poljima, o svojevrsnoj duhovnoj revoluciji koju će izneti višestрана i otvorena ličnost. Vodeću ulogu u tome ima produktivna imaginacija, uobrazilja koja svoje vrhunsko ostvarenje vidi u umetnosti. I dok je kod Šelinga umetnost još uvek organon filozofije, kod Fridriha Šlegela i Novalisa filozofija je oruđe univerzalne progresivne poezije. „Poezija je junakinja filozofije. Filozofija izdiže poeziju do visina osnovnog principa. Ona nam pomaže da shvatimo vrednost poezije. Filozofija je teorija poezije. Ona nam pokazuje šta je poezija – poezija je sve“ (Novalis – prevod M. P. F.). Univerzalna progresivna poezija predstavlja vrstu programske deklaracije koju je Fridrih Šlegel objavio u *Ateneumu* – časopisu koji je izdavao zajedno sa drugim romantičarima tokom jenskog perioda krajem 1790. godine. Da vidimo kako Šlegel pojašnjava šta je univerzalna progresivna poezija:

Romantičarska poezija je univerzalna progresivna poezija. Nije joj svrha da samo ujedini sve ostale rodove poezije i da je približi filozofiji i retorici. Ona teži i trebalo bi da izmeša, te da slije ujedno poeziju i prozu, genijalnost i kritiku, umetničku i prirodnu poeziju, da učini da poezija bude puna života i da bude društvena, a da život i društvo – budu poetski, da poetizuje duhovitost, a da umetničke forme obogati bazičnim obrazovnim materijalom i da ih učini duhovitim. [...] Samo ona, poput epa, može da postane ogledalo celog sveta koji nas okružuje, odrazom epohe. [...] Romantičarska poezija je još u nastanku, štaviše, njena je suština da zauvek bude u nastanku i da nikada ne bude dovršena. Nikakva je teorija ne može opisati i samo bi se proročanska kritika odvažila da opiše njen ideal. Samo je ona slobodna i beskonačna i priznaje da je jedini zakon da

volja pesnika ne trpi nikakav zakon. Samo je romantičarska poezija nešto više od vrste poezije – ona je sama umetnost poezije, jer u određenom smislu svaka bi poezija trebalo da bude romantičarska poezija. (Šlegel: 1983 – prevod M. P. F.)

Nije li ovo obraćanje, puno entuzijazma i iskrenog oduševljenja, pravo ogledalo romantičarskih shvatanja?! U svakom slučaju, ovaj fragment otkriva mnogo više od ideje univerzalne progresivne poezije. Kroz prizmu odnosa prema poeziji sagledavamo i odnos prema svetu, prirodi. Naturfilozofija koja obeležava period klasične nemačke filozofije podrazumeva da je svet nesvesni stvaralački proces. Umetnik teži da svesno podražava ovaj nesvesni proces u prirodi, odnosno umetnosti je dodeljen najviši status, jer se jedino umetnost približava idealu, odnosno apsolutu. Šlegel, kao i Šeling, veruje da je priroda poput umetničkog dela, poput poeme. Tako da kada Šlegel govori o univerzalnoj progresivnoj poeziji, ona za njega prevazilazi određeni rod ili pesničku vrstu. Ona istražuje princip po kome funkcioniše sama priroda i kao takva jedina zavređuje umetnikovu pažnju. Poezija će kroz umetnika pronaći svoj novi izraz, spajajući i sjedinjujući prethodne poznate rodove i vrste u romantičarsku poeziju. „Pesnik poima prirodu bolje, nego um naučnika“ (Novalis – prevod M. P. F.) – tako misao o poeziji formuliše Novalis u svojim fragmentima. Ovaj eksperiment u književnosti podrazumeva neprestanu usredsređenost, jer priroda u svojoj nedovršenosti ne može biti spoznata do kraja. Vidimo da su romantičari nezadovoljni klasicističkim idealom da se postojeći žanrovi zadrže u čistom i nepromenjenom obliku. Upravo suprotno. Nedovršena stvarnost kod romantičara podstiče i aktualizuje određen „mistični osećaj“ koji Žirmunski (Žirmunski: 1996) opisuje kao osećaj „beskonačnog“ u konačnim pojavama. Ovaj paradoks je veoma produktivan za romantizam. Poput Fihte koji tvrdi da nam je sam apsolut nedostižan, pa da se, samim tim, treba odreći apsoluta u korist beskonačne slobode delanja, romantičari su se odrekli nasleđa klasicizma u korist potrage za novim mogućnostima iskaza. I njihova je potraga bila veoma plodna. Novi način mišljenja koji im je zavetovao Fihte rodio se i razrastao među prisnim prijateljima. Ne samo što je ovaj novi način mišljenja trebalo da se približi jednom novom, drugačijem svetu u neprestanom kretanju i promeni, već je ta otkrića hteo da saopšti na prislan način, obraćajući se čitaocu kao svom prijatelju. Ja stvaraoca nije nekakvo zatvoreno postojanje, to je Ja koje teži da se iskaže. Ono podrazumeva i traži recipijenta. Kontakt, druženje jedna je od centralnih Šlajermaherovih tema tokom jenskog perioda i ima veliki uticaj i na sve ostale romantičare. Bilo da su u pitanju prisni prijateljski razgovori, prepiska ili obraćanje u *Ateneumu*, tek potreba za slušaocem ili čitaocem nateraće romantičare da svoje vizije pretoče u oblike koji će pozivati na saradnju, zajedničko razmišljanje, ko-stvaranje.

Naizgled nepomirljive protivrečnosti koje su bile deo romantičarskog pogleda na svet doprinele su tome da se u književnosti aktualizuje veliki broj marginalnih žanrova ili da se stvore novi. Iako je neosporno da roman, lirska pesma, poema, drama predstavljaju nezaobilazne književne vrste u romantizmu, oni su preživeli velike promene. Romantičari su bili zainteresovani za sve aspekte sveta oko njih. Nije samo filologija ili filozofija predstavljala izazov, već i naučna otkrića i dostignuća. Bilo da je u pitanju fizika ili filozofija, podjednako ih je zanimao elektromagnetizam, električna energija i nedostižnost apsoluta. Ovo

je uzrokovalo erupciju ideja i veliki broj konspekata, mogućih projekata, zapisa u beležnice, zadataka kojima treba posvetiti pažnju u budućnosti. Sa druge strane, obimna prepiska među prijateljima i poznanicima izgubila je ton svečanosti i krutosti koji su joj nametala pravila srednjovekovne retorike. I svakako, sve prethodno bilo je praćeno neprestanim susretima, razgovorima, lekcijama, razmenama ideja. Tako su, na primer, naslovi mnogih romantičarskih dela: *Govori, Razgovori, Zapisi, Misli...* što pokazuje realno stanje stvari, jer su u pitanju lekcije, razgovori, sporovi, čuveni engleski *table-talk* ili zabeleške na margina-ma, konspekti, zapisi u beležnicama, ideje projekata, pisma i prepiske, dijalozi, memoari. Daleko od toga da ovi marginalni žanrovi nisu i pre postojali. Međutim, romantizam ih je aktualizovao. Sada više nisu opterećeni određenom svečanom stilistikom, a i prodiru u okvire drugih žanrova, prvenstveno u roman. Još jedna veoma važna odlika ovih marginalnih žanrova jeste da su često fragmentarni. Naime, ukoliko vodite dnevnik ili beležite nešto u beležnicu, nije bitno da se izražavate jasno ili da čak dovršavate rečenicu. Dnevnik i beležnica deo su privatne sfere. Zabeležiće se nekakva iznenadna misao kojoj se pesnik kasnije može vratiti i posvetiti ili nekakav događaj. Neka usputna primedba, unesena skraćeno ili kakav datum. Nema potrebe da se pojašnjava, jer će vlasnik znati šta je hteo da kaže. Ako su to razgovori među prijateljima, odlikuju ih lakoća, dosetke, neformalnost u razgovoru, određena neobaveznost. Nema potrebe da se na svaku repliku odgovori punom rečenicom ili će se odgovoriti nehajno i lakonski, dok se sa teme na temu može skakati bez prethodnog uvoda. Sve pomenute odlike marginalnih žanrova biće maksimalno aktualizovane u romantizmu, međutim, fragmentarnost će biti posebno negovana i fragment će postati žanr za sebe.

U *Ateneumu* je 1798. godine Fridrih Šlegel objavio prvi blok odabranih Novalisovih fragmenta pod nazivom *Cvetni prah*. Ovo će biti samo početak, jer su se fragmenti pokazali kao uspešan publicistički žanr. Ne samo da će Novalis nastaviti da se izražava u ovom obliku, već će ga preuzeti i svi ostali romantičari. Sam Fridrih Šlegel je objavio serije fragmenta koji su tako i nazvani – *Kritički fragmenti* i *Fragmenti*. Međutim, nije samo publicistički uspeh privukao romantičare. Fragmenti su, naime, ispunjavali mnoge zahteve romantičara. Fragment odgovara ideji koju su romantičari gajili o nedovršenosti prirode i svakog stvaranja, pa i saznanja. Definicije ili sistemi zasnovani na logici nisu ih nikako zadovoljavali, jer nisu predstavljali svet u stalnoj promeni i razvoju. Zato je fragment predstavljao realni put misli, a to je za romantičare bilo vredno pažnje. Kako se određena ideja pojavila, kako se razvijala, tok misli koji ju je pratio, moguće asocijacije ili emocije koje su je sledile – sve su to putevi, putanje i stazice koje prolazi naša svest i naše saznanje. Romantičari smatraju da je taj tok misli važan i da mu treba posvetiti pažnju, sačuvati ga upravo u tom obliku u kom se pojavio kao nova ideja. Šlegel otvoreno kaže u *Fragmentima*: „Mnoga dela starih su postala fragmenti. Mnoga dela novog vremena su fragmenti u samom nastanku“ (Šlegel: 1983 – prevod M. P. F.). Ideja otvorenog i slobodnog fragmentarnog filozofiranja ostaće nasušna za Šlegela do kraja života, jer ovakav način prezentovanja ideje ne narušava celovitost istine, kao što to čine kruti sistemi. Živa dinamika „beskonačnog“ se ne može zaustaviti u nekakvom određenom pojmu ili logički izgrađenom sistemu, ona se dà

samo otkrivati i kontemplirati u naznakama i predosećajima. Fragmenti su poput klica ili semena, kako ih je opisivao Novalis, i trebalo bi da svojom formom i sadržinom pobude čitaoce na mišljenje i stvaranje. Oni se suštinski razlikuju od fragmenata starih koje navodi Šlegel, jer su njihova dela zamišljena kao celovita dela određenog žanra, ali nisu umakla zubu vremena. Dakle, nema tu prave namere da delo ostane nedovršeno ili fragmentarno. Za razliku od antičkih pisaca, romantičari namerno svoja dela pišu fragmentarno ili ih ostavljaju nedovršena, jer na taj način izražavaju svoj pogled na suštinu prirode.

Iako naizgled može biti sličan aforizmu ili maksimi, fragment se suštinski razlikuje od njih. Naime, aforizam je posebna vrsta književnog i filozofskog žanra koja se odlikuje određenim monologizmom. Aforizam je jezgrovita izreka koja je nalik na nekakvu fermentisanu mudrost. U maloj dozi može se dobiti pouka za bilo koju životnu situaciju. Dakle, poučan i poučavajući, aforizam ne trpi pitanje ili mogući dijalog. On je dovršen i u njemu se ogleda gotovo generacijska mudrost. Konstrukcija mu je jasna i ujednačena, lako pamtljiva, jer je aforizam namenjen da se uči napamet. Sa druge strane, fragment je ponikao iz zapisa u beležnicama, dnevnicima, iz ideja projekata – iznenadnim naletima genijalnih ideja. Težnja mu je da sačuva izvorni tok misli, te ne teži za lako pamtljivom konstrukcijom. To je komadić nečijih misli, nekakvo iznenadno otkrovenje ili novo saznanje. Podrazumeva nekakav širi kontekst, širu sliku, nekakav zamišljeni tekst iz kog kao da je istrgnut. Za razliku od čitaoca aforizma koji ostaje donekle pasivan, čitalac fragmenata je prinuđen da pokuša da rekonstruiše ovaj tekst čiji je fragment samo deo. Tekst zaista može biti zamišljen, može biti skup određenih misli pisca ili nekakav realan tekst poput naučnih radova ili književnih dostignuća. Šlegel je fragment nazivao *fermenta cognitionis* ili fermenti saznanja, a drugom prilikom kokošjim jajima, pokušavajući na taj način da dočara samu prirodu fragmenta. Fragment treba da se posle čitanja topi u čitaćevoj sveti i tako katalizuje reakciju. Reakcija je odložena, ali zamisao fragmenta i jeste da se reakcija odigrava u dužem vremenskom periodu i usmerena je na budućnost. Ona bi trebalo da izazove određeni misaoni proces i pomogne u novim spoznajama. Za romantičare, fragment je čak najbliži projektu ili zadatku. To je inicijalni momenat koji treba da dovede do većih otkrića.

Projekat je subjektivni zametak objekta u nastanku. Savršeni projekat treba da bude istovremeno i potpuno subjektivan i objektiv – jedinstven i nedeljiv živ individuum. Po svom poreklu je savršeno subjektivan, originalan i moguć samo za taj duh; prema svojim osobinama je potpuno objektiv i fizički i moralno neophodan. Sposobnost za projekte koje bismo još mogli nazvati i fragmenti budućnosti razlikuje se od sposobnosti za fragmente iz prošlosti samo usmerenjem koje je u jednom slučaju progresivno, a u drugom regresivno. Suštinska je sposobnost da se predmeti neposredno idealizuju i istovremeno prevode u realni plan, da se dopunjavaju i delimično ostvaruju unutar sebe. Pošto je transcendentalno upravo ono što se odnosi na spajanje i razdvajanje idealnog i realnog, moglo bi se reći da je sposobnost za fragmente i projekte – transcendentni sastavni deo istorijskog duha (Šlegel: 1983 – prevod M. P. F.)

Ovako Fridrih Šlegel piše o projektima ili fragmentima budućnosti u svojim *Fragmentima*. Oni zaista dele mnoge zajedničke osobine sa fragmentima i za Šlegela su od najveće

vrednosti ne samo kao žanr, već i kao sposobnost da se autor približi istini o svetu i da je na pravilan način prenese drugima.

Ironično, ali iako su nam upravo romantičari sa fragmentom poklonili jedan novi način mišljenja i izražavanja koji će uticati i na estetiku nedovršenosti, i na teoriju recepcije i na roman toka svesti i na mnoge druge pojave u savremenoj književnosti, oni sami nikada nisu bili zadovoljni postignućima, pa tako čitamo kod Šlegela:

Za sada nema ničega što je fragmentarno po materijalu i formi, potpuno subjektivno i individualno i u isto vreme potpuno objektivno i na neki način neophodan deo u sistemu svih nauka (Šlegel: 1983 – prevod M. P. F.).

Ovakva kritika ih nije obeshrabrivala, već ih gurala ka novim istraživanjima kako svog unutrašnjeg sveta, tako i prirode. Uskoro su počele kritike za nečitljivost i nejasnoću, što je, s jedne strane, gotovo normalna reakcija čitalaca u odnosu na nove književne forme, ali, s druge strane, književnost romantizma jeste bila donekle hermetična. Romantičari su se bavili svojim unutrašnjim Ja, spoznajama o svom duhu i pokušaju da se svoje Ja osvoji i zadobije. Forme izražavanja koje koriste i aktualizuju, podržavaju ovakav intiman odnos sa svojim bićem ili krugom bliskih prijatelja. Pa iako su želeli da svoja otkrića podele i pomognu i drugima da stupe na put odiseje svog duha, ipak su morali biti nerazumljivi i nejasni čitaocu naviknutom na klasicističke formule. Šlegel piše i o nerazumljivosti koja pored ironije, paradoksa, otuđenosti postaje jedan od važnih pojmova za romantizam. On veruje da je nerazumljivost fragmenata sugestivna i da je njihova uloga da nas, između ostalog, suoče sa našim granicama. Ukoliko postanemo svesni neznanja ili nerazumevanja, to saznanje će nas potaći da prepoznatu granicu prevaziđemo. Ne samo da je ideja duboko pedagoška, već je i potpuno u skladu s idejama romantizma, jer porađanje svoga Ja i porađanje znanja počinje svešću o tome da nešto ne znamo. Uostalom, ideja o vaspitanju prijatelja-čitaoca ili čitaoca-učenika je draga romantičarima.

Osim aktualizacije žanra fragmenta koji je bio gotovo simbol načina mišljenja u periodu romantizma, mnoga druga dela romantičara ostala su takođe formalno nedovršena. Osvrćući se na svoje nedovršene radove, Šlegel ističe da su mu se u raznim periodima pojavljivale razne ideje u fragmentima u njegovim filozofskim radovima i filozofiji koja je još uvek u nastanku. Stav i mišljenje su u potpunosti u skladu sa poimanjem same prirode koja je u neprestanom nastanku, te i ne može imati završetak. Iako se zanosio mišlju o jednoj celovitoj filozofiji koja bi objedinila sve postojeće i na taj način najbolje iskazala apsolut, nije ostvario nameru. Opet, i to je u skladu s idejom da se apsolut ne može spoznati.

Među književnicima jenskog kruga jedino Novalis nije dovršio svoj roman *Hajnrh iz Offerdingena* zbog toga što ga je omela smrt. Međutim, veliki broj njegovih fragmenata i zapisa je za njegovog života ostao nedovršen namerno. S romanom oni čine jedno veliko jedinstveno delo o kome je, poput Šlegela, sanjao i Novalis. Veliko je pitanje kako bi i da li bi Novalis formalno dovršio roman u nekim drugim okolnostima, jer se njegov glavni lik nalazi u situaciji koja je romantičarski bezizlazna. Od trenutka kada mu se u snovima prvi put ukazao „plavi cvet“ kao simbol savršene poezije, Novalisov junak luta i pokušava da

postane pesnik, da ubere svoj plavi cvet savršene poezije. Međutim, da li je to uopšte bilo moguće? Novalis je svestan da nema gotovu žanrovsku formulu i rešenje za svog junaka, on nije klasicista i svet mu nije jasan i saznatljiv u određenim proporcijama i uređenosti koji donose razrešenje problema. Upravo suprotno, on odbacuje ograničeno shvatanje sveta koji se dâ regulisati i razumeti. Iako je neprestano tu, oko nas, taj svet i njegov smisao su gotovo neuhvatljivi. Novalis u svojim fragmentima kaže: „Zar ne bi trebalo da osnovni zakoni imaginacije budu suprotni (ne recipročni) zakonima logike?“ i već citirani fragment „Pesnik poima prirodu bolje nego um naučnika“ (Novalis – prevod M. P. F.), što je u potpunosti u skladu s romantičarskim uverenjima, jer njihova je potraga beskonačna, pa i samo umetničko delo donekle gotovo da postaje beskrajno.

Literatura:

- Žirmunskij, V. M. (1996), *Nemeckiŭ romantizm i sovremennaja mistika* (SPb: Novator, Aksioma).
Novalis (*), *Fragmenti*, OCR Artem Milovanov (pristupljeno 25. 7. 2016): http://www.lib.ru/INOOLD/GAR-DENBERG/novalis_fragments.txt
Šlegel, Fririh (1983), *Эстетика. Философия. Критика. В двух томах*. (Moskva: Iskusstvo).